

Η ευθύνη του Κράτους στην περίπτωση του (σχολικού) εκφοβισμού-bullying,

ανάλυση από τη σιοπιά της ΕΣΔΑ και της Νομολογίας του ΕΔΔΑ.

Νικόλαος Α. Παπαδόπουλος, Αλκίνοος-Θωμάς Κωνής,
Θωμάς Αντωνίου, Προπτυχιακοί φοιτητές,
Τμήμα Νομικής, Ευρωπαϊκό Παν/μιο Κύπρου.

Το άρθρο αυτό καταπιάνεται με το ιδιαίτερα επίκαιρο θέμα του (σχολικού) εκφοβισμού-bullying και των ειδικότερων μορφών με τις οποίες τείνει να εμφανίζεται σήμερα, και εμβαθύνει στο κρίσιμο ζήτημα της ευθύνης και των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού, υπό το πρίσμα των διατάξεων της ΕΣΔΑ και της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ. Επιχειρείται με την ανάλυση αυτή να δοθεί μια γενική εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο το ΕΔΔΑ αντιμετωπίζει παρόμοιες περιπτώσεις, και να αναπτυχθεί σε νομικό επίπεδο ένας γόνιμος διάλογος σχετικά με την αποτίμηση των κρατικών ευθυνών και υποχρεώσεων στο σύνθετο αυτό πεδίο.

Το φαινόμενο του (σχολικού) εκφοβισμού-bullying έχει εξαπλωθεί τα τελευταία χρόνια σε κάθε γωνιά της Ευρώπης, με αρκετά γρήγορους ρυθμούς, ώστε τα Κράτη που καλούνται σήμερα να το αναχαιτίσουν, να βρίσκονται ξαφνικά προ των ευθυνών τους, και οι κοινωνίες που το (ανα)παράγουν να φέρουν βαρέως τις συνέπειές του στον κοινωνικό ιστό. Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί μία από τις πιο ιδιαίτερες και ευαίσθητες εκφάνσεις του φαινομένου του ρατσισμού, και για το λόγο αυτό δεν είναι καθόλου τυχαία η από κοινού ανάπτυξη και των δύο, ιδίως εν μέσω κρίσης και όξυνσης των ανισοτήτων. Ο πρωτοπόρος στο πεδίο του σχολικού εκφοβισμού Dan Olweus θέλοντας να δώσει έναν ορισμό στο φαινόμενο αυτό αναφέρει ότι «ένας μαθητής/ μία μαθήτρια θεωρείται θύμα εκφοβισμού, όταν εκτίθεται επανειλημμένα και σε διάρκεια χρόνου σε αρνητικές ενέργειες ενός ή περισσότερων μαθητών οι οποίοι δρουν χωρίς να προκληθούν άμεσα»⁽¹⁾. Οι παράγοντες που οδηγούν στην εξάπλωση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού είναι ατομικοί, οικογενειακοί και κοινωνικοί, όμως σπουδαίο ρόλο μπορεί να διαδραματίσει και η επιρροή

του σχολικού περιβάλλοντος. Το περιβάλλον και οι συνθήκες που επικρατούν στο σχολείο μπορεί να είναι τέτοιες που να παρέχουν περισσότερες ευκαιρίες για την εξάπλωση του εκφοβισμού, ή το αντίθετο, δηλαδή να αποτρέπουν τον εκφοβισμό, μέσω αποτελεσματικών συλλογικών σχολικών δράσεων, μέσω της επέμβασης του Κράτους, ή μέσω της λειτουργίας ενός ισχυρού ρυθμιστικού πλαισίου αντιμετώπισης τέτοιων φαινομένων άνισης μεταχείρισης και βίας. Συνήθως θύματα σχολικού εκφοβισμού γίνονται τα παιδιά που είναι για διάφορους λόγους πιο ευάλωτα στην θυματοποίηση, δηλαδή, άτομα ντροπαλά, επιφυλακτικά, ευαίσθητα, ήσυχια, με περισσότερες αγωνίες και ανασφάλειες από το μέσο μαθητή, ή άτομα με ιδιαίτερα σωματικά και πνευματικά χαρακτηριστικά, αλλά και πολλές φορές άτομα με διαφορετική ιθαγένεια, φύλο, σεξουαλικό προσανατολισμό, χρώμα δέρματος κλπ. Εκτός από τον σχολικό εκφοβισμό μεγάλη έξαρση παρουσιάζει στις μέρες μας και ο διαδικτυακός εκφοβισμός. Η όλο και αυξανόμενη χρήση του ίντερνετ και των «έξυπνων» συσκευών έχουν καταστήσει το

"Συνήθως θύματα σχολικού εκφοβισμού γίνονται τα παιδιά που είναι για διάφορους λόγους πιο ευάλωτα στην θυματοποίηση, δηλαδή, άτομα ντροπαλά, επιφυλακτικά, ευαίσθητα, ήσυχια, με περισσότερες αγωνίες και ανασφάλειες από το μέσο μαθητή, ή άτομα με ιδιαίτερα σωματικά και πνευματικά χαρακτηριστικά"

διαδίκτυο αναπόσταστο τμήμα της καθημερινότητας των νέων. Στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό (cyber bullying) ο δράστης χρησιμοποιεί ηλεκτρονικά μέσα, παραδείγματος χάριν συντάσσει και προωθεί μηνύματα σε κινητά τηλέφωνα ή e-mails, με σκοπό την «ανεύρεση» θυμάτων. Αυτή η σύγχρονη μορφή εκφοβισμού έχει παρατηρηθεί κατά κόρον στην Αγγλία, τον Καναδά και τις Η.Π.Α. και ειδηλώνει επεπαιτημένες τάσεις προς τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης.

Βάσει του Διεθνούς και Ευρωπαϊκού νομικού πλαισίου για τα δικαιώματα των παιδιών, τα κράτη οφείλουν να παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα ώστε να προστατεύεται αποτελεσματικά το παιδί έναντι κάθε μορφής διάκρισης (φύλου, θρησκείας, εθνικότητας, σεξουαλικού προσανατολισμού) ή κύρωσης. Οι εθνικές έννομες τάξεις των κρατών – μελών δεν έχουν ειδικούς νόμους που να ασχολούνται με τα θέματα αυτά. Οι πρόνοιες και οι ρυθμίσεις πηγάζουν από διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα που έχουν υπογράψει τα κράτη. Το πιο σημαντικό διεθνές κείμενο προστασίας των δικαιωμάτων των παιδιών είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Τα άρθρα που προβλέπονται στην ΕΣΔΑ δεσμεύουν τα κράτη και δίνουν το δικαίωμα στα θύματα σχολικού εκφοβισμού να προσφύγουν ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Επίσης, το bullying σχετίζεται και με μια πληθώρα μη δεσμευτικών κειμένων που έχουν υπογράψει και επικυρώσει πολλά κράτη, μεταξύ των οποίων είναι η Διεθνής Σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των παιδιών (άρθρα 2,3,6 και 12), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (αρ. 24), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (αρ. 14), ο Χάρτης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (αρ. 24, 52 παρ. 3), η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (αρ. 2 παρ. 2, 3, 16, 19, 28, 29), και η Διεθνής Σύμβαση για τα

Δικαιώματα του 1959 (αρ. 7).

Ως θύμα σχολικού εκφοβισμού χαρακτηρίστηκε από την Ελληνική Αστυνομία και ο 20χρονος Βαγγέλης Γιακουμάκης, ο οποίος σύμφωνα με τις σχετικές έρευνες αποτέλεσε θύμα επαναλαμβανόμενων και βάνανυσων επιθέσεων εκφοβισμού από συμφοιτητές του, λόγω του ήπιου και κλειστού χαρακτήρα του και των μειωμένων ψυχολογικών αντιστάσεων, για μεγάλο χρονικό διάστημα υπό την ανοχή των αρμόδιων αρχών, και βρέθηκε να έχει αυτοκτονήσει σε ένα χαντάκι κοντά στη Σχολή του στα Ιωάννινα, πριν από λίγο καιρό, γεγονός που συγκλόνισε όλη την Ελλάδα και έφερε με τον πιο βίαιο τρόπο στο προσκήνιο ξανά το θέμα του bullying. Το παραπάνω γεγονός αποτέλεσε και την αφορμή για την εξέταση του ζητήματος του bullying υπό το πρίσμα των διατάξεων της ΕΣΔΑ και της νομολογίας του ΕΔΔΑ, με σκοπό να αναζητηθούν οι ευθύνες του Κράτους σε περίπτωση ύπαρξης τέτοιων περιστατικών βίας, και να ερευνηθεί σχετικά εάν και σε ποιό βαθμό απορρέει από τις διατάξεις της ΕΣΔΑ θετική υποχρέωση του Κράτους να λαμβάνει πρακτικά μέτρα για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού (bullying).

I. Υποχρέωση του Κράτους για προστασία του δικαιώματος στη ζωή (άρθρο 2 ΕΣΔΑ)⁽²⁾

Το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί τη θεμελιώδη αξία μιας δημοκρατικής κοινωνίας⁽³⁾, και όταν αυτή τίθεται ή είναι πιθανό να τεθεί σε κίνδυνο με οποιοδήποτε τρόπο, το κράτος ως ο κύριος ενδιαφερόμενος και υπεύθυνος φορέας για τη ζωή των μελών της δημοκρατικής κοινωνίας την οποία πλαισιώνει και υποστηρίζει, οφείλει πριν από οποιονδήποτε να επεμβαίνει εγκαίρως μέσω των οργάνων του και να αντιμετωπίζει την όποια παθογένεια έχει δημιουργηθεί στους κόλπους του, λαμβάνοντας μάλιστα και ειδικά μέτρα για την προστασία των αδυνάτων.

Από την παράγραφο 1 του άρθρου 2, λοιπόν,

"το bullying σχετίζεται και με μια πληθώρα μη δεσμευτικών κειμένων που έχουν υπογράψει και επικυρώσει πολλά κράτη"

πηγάξει αρχικά μία αρνητική ουσιαστική υποχρέωση, σύμφωνα με την οποία τα κράτη οφείλουν να πράττουν ό,τι μπορεί να αναμένεται από αυτά, για να μην τεθεί η ζωή του προσφεύγοντος σε κίνδυνο⁽⁴⁾. Επίσης, προκύπτει και μία διαδικαστική υποχρέωση, σύμφωνα με την οποία τα κράτη οφείλουν να διεξάγουν αποτελεσματική έρευνα για τις αιτίες, τις συνθήκες και τους υπεύθυνους του θανάτου οποιουδήποτε προσώπου υπάγεται στη δικαιοδοσία τους, εφόσον αυτός προκλήθηκε σε συνθήκες ύποπτες είτε από κρατικό όργανο, είτε από ιδιώτη, είτε από το ίδιο το θύμα είτε με άλλο τρόπο⁽⁵⁾. Με τη θέσπιση της υποχρέωσης αυτής εξασφαλίζεται η αποτελεσματική εφαρμογή στην πράξη της γενικής ουσιαστικής υποχρέωσης προστασίας της ζωής είτε από την αρνητική είτε από τη θετική της έκφραση⁽⁶⁾. Η έρευνα πρέπει να είναι αυτεπάγγελτη, αποτελεσματική, πλήρης και σε βάθος⁽⁷⁾, και να κατοχυρώνει το δικαίωμα συμμετοχής των οικείων του θύματος στη διαδικασία⁽⁸⁾. Ειδικότερα, τα κράτη έχουν καθήκον να εκπληρώνουν τη γενική υποχρέωση διεξαγωγής αποτελεσματικής έρευνας σε περίπτωση θανάτου, χωρίς διακρίσεις, όπως απαιτείται από το άρθρο 14⁽⁹⁾. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ⁽¹⁰⁾, “είναι ιδιαίτερα σημαντικό να διεξάγεται η επίσημη έρευνα με επιμέλεια και αμεροληψία, αφού απαιτείται η συνεχής επιβεβαίωση της καταδίκης του ρατσισμού και του εθνικού μίσους από την κοινωνία”. Οι αρχές πρέπει να λαμβάνουν όλα τα εύλογα μέτρα, δεδομένων των περιστάσεων, για να συλλέγουν και να διατηρούν τα αποδεικτικά στοιχεία, προκειμένου να αποκαλύπτουν την αλήθεια και να εκδίδουν αποφάσεις πλήρως αιτιολογημένες, αμερόληπτες και αντικειμενικές, χωρίς να παραλείπουν ύποπτα περιστατικά που αφήνουν υπόνοιες ότι μία πράξη βίας είχε ως κίνητρο πεποιθήσεις όσον αφορά τη φυλή⁽¹¹⁾. Από την παράγραφο 1 του άρθρου 2 πηγάζει και μια θετική ουσιαστική υποχρέωση, σύμφωνα με την οποία τα κράτη και οι αρχές

τους οφείλουν να λάβουν προληπτικά μέτρα για να προστατεύσουν τη ζωή του προσφεύγοντος. Τέτοια υποχρέωση βέβαια δεν αναδύεται επί κάθε εν δυνάμει βίαιης πράξης και απειλής⁽¹²⁾, αλλά υφίσταται όταν οι αρχές αν και γνώριζαν ή θα έπρεπε να γνωρίζουν την ύπαρξη μιας πραγματικής και άμεσης απειλής κατά της ζωής ενός ή περισσότερων ατόμων, δεν έλαβαν, στο πλαίσιο των εξουσιών τους, τα μέτρα που ευλόγως θα αναμέναμε απ’ αυτές και που, σύμφωνα με τη λογική, θα είχαν χωρίς αμφιβολία εξουδετερώσει αυτόν τον κίνδυνο⁽¹³⁾. Το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω θετικής ουσιαστικής υποχρέωσης καλύπτει μεταξύ άλλων και την περίπτωση της προστασίας της ζωής από πράξεις ή παραλείψεις του ίδιου του κράτους και των οργάνων του, καθώς και από πράξεις του ίδιου του φορέα του δικαιώματος (π.χ. αυτοκτονία). Μάλιστα, η ως άνω θετική υποχρέωση επεκτείνεται και στις περιπτώσεις όπου η ζωή απειλείται από τις εγκληματικές δραστηριότητες ενός ιδιώτη⁽¹⁴⁾, δεδομένου και του ότι η ΕΣΔΑ, όπως και οι υπόλοιπες διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, καλύπτεται από την έμμεση τριτενέργεια, δηλαδή υπό τη μορφή θετικών υποχρεώσεων του Κράτους να παρέμβει στις εν λόγω σχέσεις⁽¹⁵⁾. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί και η διευρυμένη ερμηνεία της υποχρέωσης λήψης προληπτικών μέτρων στην οποία προέβη το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Kayak κατά Τουρκίας⁽¹⁶⁾, λόγω ίσως της ιδιομορφίας των πραγματικών περιστατικών, στην οποία ένας ενήλικος μαθητής σκότωσε μπροστά στο σχολείο του έναν δεκαπεντάχρονο χρησιμοποιώντας ένα μαχαίρι από την κουζίνα του σχολείου. Συγκεκριμένα, “η αποστολή που έχει τεθεί στα εκπαιδευτικά ιδρύματα...συνεπάγεται το πρωταρχικό καθήκον να διαφυλάττουν την ασφάλεια των μαθητών με σκοπό να τους προστατεύουν από όλες τις μορφές βίας των οποίων θα μπορούσαν να είναι θύματα”.

Τέλος, από το άρθρο 2 απορρέει και η θετική υποχρέωση των κρατών για υιοθέτηση και

“η αποστολή που έχει τεθεί στα εκπαιδευτικά ιδρύματα...συνεπάγεται το πρωταρχικό καθήκον να διαφυλάττουν την ασφάλεια των μαθητών με σκοπό να τους προστατεύουν από όλες τις μορφές βίας των οποίων θα μπορούσαν να είναι θύματα”

εφαρμογή κατάλληλου νομικού και διοικητικού πλαισίου που να προλαμβάνει, να καταστέλλει και να τιμωρεί τις παραβιάσεις του δικαιώματος στη ζωή. Αυτό συνεπάγεται την υποχρέωση θέσπισης ρυθμιστικού πλαισίου για την προστασία της ζωής από απειλές και κινδύνους οποιουδήποτε είδους, το οποίο πρέπει να εκτείνεται σε κάθε πτυχή της κρατικής αρμοδιότητας και επίβλεψης, όπως τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, οι πλατείες, αλλά ακόμα και το διαδίκτυο, και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Το πλαίσιο αυτό οφείλει να προλαμβάνει οποιαδήποτε απειλή αλλά και σε συνδυασμό με την ύπαρξη κατάλληλου διοικητικού και ποινικού νομοθετικού πλαισίου να ερευνά και να αποδίδει εγκαίρως και αποτελεσματικά τις ευθύνες στους υπατίους⁽¹⁷⁾.

II. Υποχρέωση του Κράτους για προστασία από τα βασανιστήρια και την απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (άρθρο 3 ΕΣΔΑ)⁽¹⁸⁾

Η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης κρίνεται ως απόλυτη πάντοτε, χωρίς να υπάρχουν εξαιρέσεις ή παρεκκλίσεις από τον κανόνα αυτό ούτε ακόμα και σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει και την ύψιστη αξία της απαγόρευσης αυτής σε μια δημοκρατική κοινωνία για την οποία αποτελεί θεμέλιο, αλλά και την αντίστοιχη υποχρέωση επαγρύπνησης του Κράτους⁽¹⁹⁾. Από το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ πηγάζει μια θετική ουσιαστική υποχρέωση, σύμφωνα με την οποία οι εθνικές αρχές υποχρεούνται αφενός να προστατεύουν την ακεραιότητα των προσώπων που υπάγονται στη δικαιοδοσία τους και αφετέρου να λαμβάνουν προληπτικά⁽²⁰⁾ και κατασταλτικά τα απαραίτητα μέτρα ώστε να αποτρέπουν την υποβολή των ατόμων αυτών σε κακομεταχείριση, ακόμα κι αν αυτή προέρχεται από τρίτους⁽²¹⁾ και ακόμα και αν δεν υπήρξε πρόθεση από μέρους των αρχών⁽²²⁾. Ιδιαίτερη σημασία κατά τον έλεγχο του

απαιτούμενου ελάχιστου βαθμού σοβαρότητας της καταγγελλόμενης συμπεριφοράς αποδίδεται στο είδος και τη διάρκεια της μεταχείρισης, στις σωματικές και πνευματικές επιπτώσεις της, καθώς και στο φύλο, την ιθαγένεια, την ηλικία και την κατάσταση της υγείας (σωματικής και πνευματικής) του θύματος⁽²³⁾.

Ως χαρακτηριστική κρίνεται εκτός της κάθετης και η οριζόντια, δηλαδή και η έναντι ιδιωτών, ισχύς της απαγόρευσης του άρθρου 3, σύμφωνα με την οποία το Κράτος υποχρεούται να προστατεύει τα άτομα που υπάγονται στη δικαιοδοσία του από πράξεις κακομεταχείρισης άλλων ιδιωτών τις οποίες οι αρχές γνώριζαν ή όφειλαν να γνωρίζουν⁽²⁴⁾, και να μην αδρανεύει όταν υποπίπτει στην αντίληψη των αρχών του σοβαρό περιστατικό βίας⁽²⁵⁾.

Κατά τη γνώμη μας, η βία που προέρχεται από πράξεις εκφοβισμού-bullying δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως βασανιστήριο με την έννοια που προσδίδει το Δικαστήριο του Στρασβούργου στη λέξη αυτή σε άλλες αποφάσεις του⁽²⁶⁾, ωστόσο κάλλιστα δύναται να περιβληθεί την έννοια της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης, δεδομένου ότι η οδύνη του θύματος bullying υπερβαίνει σε κάθε περίπτωση εκείνη που περιέχει μια δεδομένη μορφή μεταχείρισης⁽²⁷⁾, ειδικά στην περίπτωση που οι πράξεις βίας είναι επαναλαμβανόμενες, ποικίλουν σε μορφή, όπως γίνεται συνήθως, και μπορούν να οδηγήσουν και στο θάνατο ή την αυτοκτονία του θύματος, όπως στις παραπάνω αναφερθείσες περιπτώσεις.

Επίσης, τα Κράτη έχουν τη διαδικαστική υποχρέωση να ερευνούν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η ουσιαστική παραβίαση του άρθρου 3⁽²⁸⁾, με τρόπο που να αποδεικνύεται η αλήθεια των ισχυρισμών του προσφεύγοντα, και να διευκολύνεται ο εντοπισμός και η τιμωρία όσων είναι υπεύθυνοι με πράξη ή ανοχή τους.

Το πιο χαρακτηριστικό και αξιοσημείωτο σημείο στη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με τον σχολικό εκφοβισμό-bullying βρίσκεται χωρίς αμφιβολία στην πρόσφατη απόφαση

"το Κράτος υποχρεούται να προστατεύει τα άτομα που υπάγονται στη δικαιοδοσία του από πράξεις κακομεταχείρισης άλλων ιδιωτών"

Ο'Keeffe κ. Ιρλανδίας (ΕΔΔΑ, 28/1/2014). Η προσφεύγουσα παραπονέθηκε κυρίως στη βάση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ, ότι το ελλιπές σύστημα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης απέτυχε να την προστατεύσει από τη σεξουαλική παρενόχληση ενός καθηγητή του σχολείου της⁽²⁹⁾, δηλαδή από έναν κίνδυνο τον οποίο το Κράτος γνώριζε ή όφειλε να γνωρίζει, ενώ επικαλέστηκε και το άρθρο 8 και 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, μεμονωμένα αλλά και σε συνδυασμό με το άρθρο 14 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο δέχτηκε παραβίαση του άρθρου 3, και ως εκ τούτου έκρινε άσκοπο να εξετάσει την παραβίαση που επήλθε δυνάμει των υπόλοιπων νομικών βάσεων, δεδομένου ότι τα πραγματικά περιστατικά που επικαλούνται και οι δύο πλευρές είναι τα ίδια.

Μεγάλη σημασία έχει η αιτιολογία του Δικαστηρίου : “Moreover, the primary education context of the present case defines to a large extent the nature and importance of this obligation. The Court’s case-law makes it clear that the positive obligation of protection assumes particular importance in the context of the provision of an important public service such as primary education, school authorities being obliged to protect the health and well-being of pupils and, in particular, of young children who are especially vulnerable and are under the exclusive control of those authorities (Grzelak v. Poland, no. 7710/02, § 87, 15 June 2010; and Ilbeyi Kemaloğlu and Meriye Kemaloğlu v. Turkey, no. 19986/06, § 35, 10 April 2012).”⁽³⁰⁾.

III. Υποχρέωση του Κράτους για σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8 της ΕΣΔΑ)⁽³¹⁾

Το ΕΔΔΑ στην απόφαση-σταθμό Χ και Υ κ. Ολλανδίας⁽³²⁾ έκρινε ότι το άρθρο 8 επιβάλλει στο κράτος αφενός την αρνητική υποχρέωση να

απέχει από κάποια επέμβαση, αλλά αφετέρου και θετικές υποχρεώσεις, οι οποίες είναι συνυφασμένες με τον πραγματικό σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, και οι οποίες ενδεχομένως απαιτούν τη λήψη μέτρων με σκοπό το σεβασμό της ιδιωτικής ζωής ακόμα και στις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους, ανάλογα βέβαια και με την περίπτωση. Αυτό πρακτικά συνεπάγεται ότι το δικαίωμα σεβασμού στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή μπορεί να επηρεαστεί αρνητικά από τη συμπεριφορά ενός τρίτου ιδιώτη (π.χ. συμμαθητές, φίλοι στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης), γεγονός που δεν καθιστά τον ιδιώτη υπεύθυνο για την παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, αλλά το κράτος, για το γεγονός της αδικαιολόγητης παράλειψης λήψης των αναγκαίων μέτρων εκ μέρους του.

Σύμφωνα με την απόφαση Pretty κ. Η.Β. και Υ.Φ. κ. Τουρκίας⁽³³⁾, ο όρος ιδιωτική ζωή περιλαμβάνει πολλές όψεις της σωματικής και κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου, όπως τη σωματική και ψυχολογική ακεραιότητα, την έμφυλη ταυτότητα, τον γενετήσιο προσανατολισμό, “το δικαίωμα στην ταυτότητα και την προσωπική ανάπτυξη”⁽³⁴⁾, καθώς και το δικαίωμα του ατόμου να θεμελιώνει και να αναπτύσσει σχέσεις με άλλα άτομα⁽³⁵⁾.

Ειδικότερα, σύμφωνα με την ως άνω απόφαση Χ. και Υ κ. Ολλανδίας, το κράτος υπέχει και θετική υποχρέωση να λάβει τα κατάλληλα μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία της σωματικής ακεραιότητας, ακόμα και όταν η βλάβη προέρχεται από τη συμπεριφορά τρίτου ιδιώτη⁽³⁶⁾.

Ωστόσο, ιδιαίτερη προσοχή απαιτεί η έννοια της σωματικής και ψυχολογικής ακεραιότητας του προσώπου⁽³⁷⁾. Στην απόφαση Costello-Roberts το ΕΔΔΑ κλήθηκε να εξετάσει τη νομιμότητα της σωματικής τιμωρίας που επέβαλε διευθυντής σχολείου σε μαθητή του. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη ότι ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της σχολικής εκπαίδευσης αποτελούσε κατ' ανάγκη μία

“ο όρος ιδιωτική ζωή περιλαμβάνει πολλές όψεις της σωματικής και κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου, όπως τη σωματική και ψυχολογική ακεραιότητα”

μορφή επέμβασης στην ιδιωτική ζωή του μαθητή, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η επιβολή της εν λόγω τιμωρίας στο πλαίσιο της σχολικής πειθαρχίας δεν είχε αρνητικές συνέπειες τέτοιες ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος για παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ⁽³⁸⁾. Συνεπώς, γίνεται φανερό ότι το ΕΔΔΑ στην απόφαση αυτή κρίνοντας κατά τις ιδιαίτερες περιστάσεις απαιτεί την ύπαρξη αρνητικών συνεπειών τέτοιου βαθμού (π.χ. σοβαρός τραυματισμός, νοητική πάθηση, ψυχολογικό τραύμα) ώστε να προσβάλλεται σε αρκετό βαθμό η σωματική ακεραιότητα του ατόμου για να υπάρχει παραβίαση του άρθρου 8.

Σε αντίθετο ωστόσο συμπέρασμα καταλήγει το ΕΔΔΑ στην απόφαση Κ.Υ. κ. Φινλανδίας⁽³⁹⁾, δεχόμενο παραβίαση του άρθρου 8 από τη Φινλανδία για το γεγονός και μόνο ότι ένας 12χρονος έγινε αντικείμενο μιας διαφήμισης σεξουαλικής φύσης σε μια διαδικτυακή σελίδα γνωριμιών και έτσι εκτέθηκε απλώς σε κίνδυνο η σωματική και ψυχολογική του ακεραιότητα, λαμβανομένης ειδικά υπόψη και της μικρής ηλικίας του⁽⁴⁰⁾. Παρόμοιο κρίνεται και το συμπέρασμα που προκύπτει από την απόφαση Χ. και Υ. κ. Ολλανδίας, που αφορούσε το βιασμό ανήλικης με νοητική στέρηση, σύμφωνα με το οποίο η πράξη αυτή καθ'εαυτή του βιασμού απλώς οδήγησε το Δικαστήριο στη διαπίστωση ότι οι αστικού χαρακτήρα διατάξεις περί αδικοπράξιας ήταν ακατάλληλες για να εξασφαλίσουν την προστασία του θύματος, και ως εκ τούτου οι ολλανδικές αρχές είχαν υποχρέωση να ποινικοποιήσουν την τέλεση σεξουαλικών εγκλημάτων σε βάρος ατόμων με νοητική στέρηση.

Από τα παραπάνω στοιχεία, λοιπόν, διαφαίνεται μια διχογνωμία στους κόλπους της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς το εάν η θετική υποχρέωση του Κράτους για προστασία της σωματικής και ψυχολογικής ακεραιότητας του ατόμου ισχύει δίχως άλλο ή θα πρέπει να υπάρχει κάποιος (σοβαρός) σωματικός ή ψυχικός τραυματισμός του ατόμου (ή

γενικότερα κάποια αρνητική συνέπεια) για να ενεργοποιηθεί η παραβίαση της σχετικής υποχρέωσης του Κράτους δυνάμει του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Ο προβληματισμός αυτός εκτείνεται φυσικά και στην περίπτωση του bullying αφού πρωτίστως μία πράξη εκφοβισμού προσβάλλει τη σωματική και ψυχολογική ακεραιότητα του παιδιού-ατόμου και σε επόμενο στάδιο δυνητικά μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες προσβολές, όπως αυτή της απαγόρευσης βασανιστηρίων, της ζωής κλπ, όπως προεκτέθηκε, ειδικά αν δεν ληφθούν τα κατάλληλα προληπτικά αλλά και κατασταλτικά μέτρα.

Κατά τη γνώμη μας, συγκλίνοντας με τη θέση που πήρε το ΕΔΔΑ στην απόφαση Κ.Υ. κ. Ολλανδίας, η θετική υποχρέωση του Κράτους να λαμβάνει μέτρα κατά του εκφοβισμού υπό την έννοια της προστασίας της ιδιωτικής ζωής του άρθρου 8, μπορεί να ισχύσει ανεξαρτήτως των συνεπειών που συνεπάγονται στη σωματική και ψυχολογική ακεραιότητα του ατόμου οι πράξεις βίας αυτές, και μόνο με την έκθεση του ατόμου στον κίνδυνο εκφοβισμού, ο οποίος προκύπτει από επαρκείς ενδείξεις. Διαφορετικά θα παρατηρούνταν ή θα γίνονταν ανεκτά πολλά κρούσματα βίας (ανεξαρτήτως συχνότητας και δυναμικής) και το κράτος θα αποποιείτο των ευθυνών του μέχρι να παρατηρηθεί μία αρνητική συνέπεια ή ένας τραυματισμός, γεγονός το οποίο είναι μάλιστα δυσάποδευτο αλλά μπορεί να μην επέλθει και ποτέ ή να γίνει αιτία άλλων προβλημάτων. Θα έπρεπε έστω και η παραμικρή ένδειξη εκφοβισμού να καταγγέλεται αμέσως δεδομένων των αστραπιαίων συνεπειών που μπορεί να ακολουθήσουν, να ενεργοποιούνται αμέσως οι κρατικές και υποστηρικτικές αρχές για τον εντοπισμό των κρουσμάτων βίας, να ενισχυθεί ο ρόλος των επιβλέποντων καθηγητών και των σχολικών ψυχολόγων και να μεταρρυθμιστεί το διοικητικό και ποινικό πλαίσιο για την πρόληψη, την έρευνα και την ευαισθητοποίηση των ενεργών φορέων, προκειμένου το Κράτος να επικαλεστεί στην περίπτωση αυτή ότι έστω

"διαφαίνεται μια διχογνωμία στους κόλπους της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς το εάν η θετική υποχρέωση του Κράτους για προστασία της σωματικής και ψυχολογικής ακεραιότητας του ατόμου ισχύει δίχως άλλο ή θα πρέπει να υπάρχει κάποιος (σοβαρός) σωματικός ή ψυχικός τραυματισμός του ατόμου".

σε ένα βαθμό εκπλήρωσε τις σχετικές του υποχρεώσεις.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και η κανονιστική συμπλοκή μεταξύ των άρθρων 8 και 3 της ΕΣΔΑ, και συγκεκριμένα ότι το άρθρο 8 ενδέχεται να έχει ρόλο επικουρικής προστασίας, όταν η κακομεταχείριση ενός ατόμου από τις αρχές δεν είναι τέτοιας έντασης που να δικαιολογεί την εφαρμογή του άρθρου 3, και αντιστρόφως εφόσον διαπιστώνεται παραβίαση του άρθρου 3, δεν συντρέχει λόγος να εξεταστούν τα ίδια πραγματικά περιστατικά υπό το φως του άρθρου 8⁽⁴³⁾.

IV. Υποχρέωση του Κράτους για προστασία από διακρίσεις (άρθρο 14 ΕΣΔΑ⁽⁴⁴⁾ και άρθρο 1 Δωδέκατου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην ΕΣΔΑ⁽⁴⁵⁾)

Με βάση τα προαναφερθέντα δεδομένα δε θα ήταν αυθαίρετο να λεχθεί ότι τα θύματα του εκφοβισμού είναι ταυτόχρονα και θύματα διακρίσεων. Ειδικότερα, τα δύο αυτά στοιχεία αλληλοσυμπληρώνονται όταν ακριβώς η αιτία που ένα άτομο υφίσταται βία ή bullying είναι λόγω φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού, ιθαγένειας, θρησκείας, φυλής, αλλά και “άλλων καταστάσεων” κατά την έννοια του άρθρου 14, δηλαδή λόγω της κατάστασης της υγείας, των γενετικών χαρακτηριστικών, της αναπηρίας, της ηλικίας, των στοιχείων της προσωπικότητας, του σωματότυπου κλπ. Μάλιστα, σύμφωνα με το άρθρο 1 του 12ου Π.Π. της ΕΣΔΑ, τα Κράτη έχουν την υποχρέωση της διασφάλισης της απόλαυσης χωρίς διακρίσεις όχι μόνο των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, αλλά όλων εκείνων που θεσπίζει ο νόμος, επομένως η απαγόρευση των διακρίσεων αποκτά με αυτόν τον τρόπο έναν αυτόνομο ως ένα βαθμό χαρακτήρα, πέραν του κλασικού της ρόλου να συμπληρώνει τις λοιπές ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων της.

V. Υποχρέωση του Κράτους για προστασία του δικαιώματος στην εκπαίδευση (άρθρο 2 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ)⁽⁴⁶⁾

Η ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθενός να μη στερηθεί την εκπαίδευση, δηλαδή να έχει ελεύθερη και ίση πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με την σημαντική απόφαση του ΕΔΔΑ Costello-Roberts κ. Η.Β.⁽⁴⁷⁾, το Κράτος έχει την υποχρέωση να επαγρυπνά ώστε τα παιδιά να μπορούν να ασκούν το δικαίωμα στην εκπαίδευση, το οποίο επιτυγχάνεται με την κρατική αρμοδιότητα ρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος. Συνεπώς, αποκλεισμός με οποιοδήποτε τρόπο από την απόλαυση του δικαιώματος αυτού συνεπάγεται ευθύνη του Κράτους, ενώ σημαντικό κρίνεται και το ζήτημα των δικαιωμάτων των γονέων στην εκπαίδευση του τέκνου τους, η αρχή του πλουραλισμού στην εκπαίδευση και η απαγόρευση διακρίσεων ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση αυτή καθ' εαυτή και κατ' επέκταση στο εκπαιδευτικό σύστημα⁽⁴⁸⁾.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, με την παραπάνω συλλογή και παρουσίαση των νομικών διατάξεων της ΕΣΔΑ που παραπέμπουν στον (σχολικό) εκφοβισμό-bullying, αλλά και της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ, επιχειρήθηκε να εντοπιστεί και να εξεταστεί κριτικά ο ιδιαίτερος ρόλος που κατέχει το Κράτος στην πρόληψη, την έρευνα και την αντιμετώπιση των συνεπειών που συνεπάγεται το bullying και το cyber bullying, αλλά και να καταγραφούν και να αναδειχθούν οι κρίσιμες θετικές υποχρεώσεις του Κράτους, όπως αυτές απορρέουν από την ΕΣΔΑ, και οι πιθανές παραβιάσεις των διατάξεων της από τις δημόσιες αρχές ή και τους ιδιώτες υπ'ευθύνη του Κράτους. Είναι γεγονός, πως η νομοθετική αντιμετώπιση του ζητήματος του bullying από όλες τις έννομες

"τα θύματα του εκφοβισμού είναι ταυτόχρονα και θύματα διακρίσεων. "

τάξεις δεν είναι αντάξια της εμπέλειας και του μεγέθους των συνεπειών που αυτό συνεπάγεται τόσο στα δικαιώματα του ατόμου όσο και σε μια δημοκρατική κοινωνία εν γένει, και για το λόγο αυτό επιχειρείται η ανάπτυξη νομικού διαλόγου και η επαναφορά του ζητήματος αυτού, που βιαίως εισέρχεται κατά καιρούς στο προσκήνιο, σε γόνιμη συζήτηση. Το bullying αποτελεί πρωτίστως ένα ευρύ κοινωνικό ζήτημα το οποίο ξεφεύγει από την αίθουσα και το προαύλιο του σχολείου και για το λόγο αυτό πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυσή του, αλλά αποτελεί και ένα πολύπλοκο και ουσιαστικό νομικό ζήτημα που εκτείνεται σε πολλούς κλάδους του Δικαίου (Ποινικό, Διοικητικό, Προστασία Δικαιωμάτων) και η σημασία του πρέπει να αναδειχθεί, αφού τα όλο και αυξανόμενα κρούσματα βίαιων τέτοιων πράξεων πιέζουν προς αυτή την κατεύθυνση, αναδεικνύοντας παράλληλα και την αδυναμία του Κράτους να ανταπεξέλθει στην αντιμετώπιση ενός τέτοιου σύνθετου φαινομένου.

.....

Σημειώσεις

1. <http://www.cobbbk12.org/preventionintervention/Bully/Definition%20of%20Bullying.pdf>
2. Άρθρον 2.— 1. Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύνανται να επιβληθή εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεσιν θανατικής ποινής εκδιδομένης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό του νόμου δια της ποινής ταύτης.
3. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων, ΕΔΔΑ, McCann κ.α. κ. Η.Β., παρ. 147, Ανδρόνικου και Κωνσταντίνου κ. Κύπρου, παρ. 171, Μακαρατζής κ. Ελλάδας, παρ. 56, Σολωμού κ.α. κ. Τουρκίας, παρ. 63, Giuliani και Gaggio κ. Ιταλίας, παρ. 174.
4. Βλ. ΕΔΔΑ, L.C.B κ. Η.Β., παρ. 36-41.
5. Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, Slimani κ. Γαλλίας, παρ. 30, και Rantsev κ. Κύπρου και Ρωσίας, παρ. 232.
6. Βλ. ΕΔΔΑ, Al-Skeini κ.α. κ. Η.Β., παρ. 163
7. Βλ. Παπαπέτρου κ.α. κ. Ελλάδας, παρ. 48
8. Βλ. ΕΔΔΑ, Damayev κ. Ρωσίας, παρ. 87 και 90.
9. Βλ. ΕΔΔΑ, Celniku κ. Ελλάδας, παρ. 77
10. Βλ. ΕΔΔΑ, Nachova κ.α. κ. Βουλγαρίας, παρ. 157, και Eremiasova και Pechova κ. Τσεχίας, παρ. 131.
11. Βλ. ΕΔΔΑ, Celniku κ. Ελλάδας, παρ. 78 και Dink κ. Τουρκίας, παρ. 81.
12. Βλ. ΕΔΔΑ, Finogenov κ.α. κ. Ρωσίας, παρ. 244.
13. Βλ. ΕΔΔΑ, Rantsev κ. Κύπρου και Ρωσίας, παρ. 219, Osman κ. Η.Β., παρ. 116, Paul και Audrey Edwards κ. Η.Β., παρ. 55, και Medova κ. Ρωσίας, παρ. 96.
14. Βλ. ΕΔΔΑ, Osman κ. Η.Β., παρ. 115, Medova κ. Ρωσίας, παρ. 95, Oruz κ. Τουρκίας, παρ. 128, και Dink κ. Τουρκίας, παρ. 74.
15. Βλ. σχετικά σελ. 78 επ. Σ. Η. Ακτύπη, στο συλλογικό έργο Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ'άρθρο, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013.
16. Παρ. 59.
17. Βλ. ΕΔΔΑ, Calvelli και Ciglio κ. Ιταλίας, παρ. 51, 53, 56.
18. Άρθρον 3.— Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθή εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχειρίσιν απανθρώπων ή εξευτελιστικές.
19. Βλ. ΕΔΔΑ, Ribitsch κ. Αυστρίας, παρ. 32.
20. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ, Soering κ. Η.Β.
21. Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, Pretty κ. Η.Β., παρ. 49-51, και M. κ.α. κ. Ιταλίας και Βουλγαρίας, παρ. 99,100.
22. Βλ. ΕΔΔΑ, Peers κ. Ελλάδας, παρ. 74,75.
23. Βλ. ΕΔΔΑ, Idalov κ. Ρωσίας, παρ. 91.
24. Βλ. ΕΔΔΑ, E κ.α. κ. Η.Β., παρ. 88, Dordevic κ. Κροατίας, 97 Μέλη του συναθροίσματος Gldani των Μαρτύρων του Ιερωβά κ.α. κ. Γεωργίας, παρ. 95-125, X και Y κ. Ολλανδίας, παρ. 91
25. Βλ. ΕΔΔΑ, Oruz κ. Τουρκίας, παρ. 162-176.
26. Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, Aksoy κ. Τουρκίας.
27. Βλ. ΕΔΔΑ, Pascu κ.α. κ. Μολδαβίας και Ρωσίας, παρ. 428, και Lorse κ.α. κ. Ολλανδίας, παρ. 62.
28. Βλ. ΕΔΔΑ, Assenov κ.α. κ. Βουλγαρίας, παρ. 102.
29. Παρ. 123 :“The applicant’s core complaint was that the State had failed, in violation of its positive obligation under Article 3, to put in place an adequate legal framework of protection of children from sexual abuse, the risk of which the State knew or ought to have known and which framework would have countered the non-State management of National Schools”
30. Παρ. 145.
31. Άρθρον 8.— 1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις σεβασμόν της ιδιωτικής και

οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται να υπάρξει επέμβαση δημοσίας αρχής εν τη ασκήσει του δικαιώματος τούτου, εκτός εάν η επέμβαση αυτή προβλέπεται υπό του νόμου και αποτελεί μέτρον το οποίον, εις μίαν δημοκρατικήν κοινωνίαν, είναι αναγκαίον δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την οικονομικήν ευημερίαν της χώρας, την προάσπισιν της τάξεως και την πρόληψιν ποινικών παραβάσεων, την προστασίαν της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων.

32. Παρ. 23.

33. Παρ. 61 και 33 αντίστοιχα.

34. Βλ. ΕΔΔΑ, *Reklos και Davourlis κ. Ελλάδας*, παρ. 39.

35. Βλ. ΕΔΔΑ, *Smirnova κ. Ρωσίας*, παρ. 95.

36. Παρ. 27.

37. Βλ. ΕΔΔΑ, *Χ και Υ κ. Ολλανδίας*, παρ. 22, *R.R κ. Πολωνίας*, παρ. 180, *G.B και R.B κ. Μολδαβίας*, παρ. 29.

38. Παρ. 36.

39. Παρ. 40,41.

40. Βλ. αντίστοιχα και ΕΔΔΑ, *Juppala κ. Φινλανδίας* (2008).

41. Βλ. σχετικά σελ. 318 *Μ Καραβία*, στο συλλογικό έργο *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013.

42. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ, *Costello-Roberts κ. Η.Β.*, παρ. 63 και *Raninen κ. Φινλανδίας*, παρ. 63.

43. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ, *Jalloh κ. Γερμανίας*, παρ. 86.

44. Άρθρον 14.- Η χρήση των αναγνωριζομένων εν τη παρούση Συμβάσει δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλισθή ασχέτως διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως, συμμετοχής εις εθνικήν μειονότητα, περιουσίας, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως.

45. Άρθρον 1. – 1. Η απόλαυση οιοδήποτε δικαιώματος θεσπίζεται από νόμο, διασφαλίζεται χωρίς διακρίσεις για οποιοδήποτε λόγο όπως φύλο, φυλή, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, εθνική ή κοινωνική καταγωγή, συμμετοχή σε εθνική μειονότητα, περιουσία, γέννηση ή άλλη κατάσταση.

2. Κανείς δεν θα υφίσταται διάκριση από οποιαδήποτε δημόσια αρχή για οιοδήποτε λόγο όπως αυτοί που αναφέρονται στην παράγραφο 1.

46. Άρθρον 2.- Δικαίωμα στην εκπαίδευση. Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβάνομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδεύσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

47. Παρ. 27.

48. Βλ. μεταξύ άλλων ΕΔΔΑ, *Campbell και Cosans κατά Η.Β, Leyla Sahin κ. Τουρκίας*, Βελγική γλωσσική υπόθεση, *Κύπρος κ. Τουρκίας* (2001).